

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

1094/11
a 1397

OVER DE FACTOREN

VAN DE

BEGRIPSWIJZIGINGEN DER WOORDEN,

DOOR

D^r. W. L. VAN HELTEN.

B

50

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1894.

593 B50

~~1781~~ 1781.

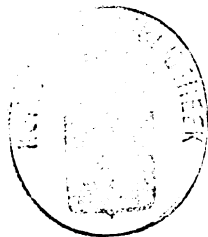
OVER DE FACTOREN
VAN
DE BEGRIPSWIJZIGINGEN DER WOORDEN.

REDEVOERING,

UITGESPROKEN BIJ DE OVERDRACHT VAN HET RECTORAAT DER RIJKSUNIVERSITEIT
TE GRONINGEN, DEN 18den SEPTEMBER 1894,

DOOR

DR. W. L. VAN HELTEN.

Geachte Hoorders!

Ettelijke jaren geleden sloot zeker groninger student zijn lofrede, waarin hij voor een uit Friesland herkomstigen aanstaanden muzenzoon de heerlijkheden des studentenlevens in 't noordelijk Athene uiteenzette, met den geestdriftigen uitroep: „en dan die *nuvere* wichies!” ¹⁾ Verbazing op het gelaat van den Fries, die, in zijn taaleigen het woordje *nuver* in den zin van „niet wel bij 't hoofd” en niet in dien van „bevallig” kennende, kwalijk begrijpen kon, hoe een verkeer met vrouwelijke idioten nu juist verdiende onder de geneuchten des levens te worden geteld. „Bevallig” en „niet wel bij 't hoofd”, beide door een zelfde woord uitgedrukt! Voorwaar een vereeniging van heterogene begrippen, die zonderling moet voorkomen... als zoodanig evenwel geenszins alleen staat. Naast het eng. *queen* vinden we in het oudere Nederlandsch een verwant substantief *quene* gebezigd voor „een vrouw van slechte zeden”, voor „een oud wijf” en voor „een onvruchtbare koe.” *Kinderen havenen* beteekende eertijds „kinderen opknappen, wasschen enz.” Den naam *dwerf* kende men in 't Middelnederlandsch niet alleen toe aan een klein mannetje, maar ook aan een reus. *Grinen* drukte vroeger even goed „lachen” uit als „huiten.” Het oude *bij sinnigh* gold voor „verstandig” en voor „zijn verstand missende.” En het subst. *schepper* diende oulings als benaming van „'t Opperwezen” en van „een kleermaker.”

Vanwaar dit merkwaardig verschil van beteekenissen, dat bij den leek op taalgebied allicht de gedachte aan een grillig spel van het toeval zou kunnen opwekken? Vanwaar, om de vraag meer algemeen te stellen, het overal en ten allen tijde waar te nemen verschijnsel, dat zich één en hetzelfde woord hetzij in verwante talen en dialecten, hetzij in onderscheiden perioden van een zelfde taal of dialect, hetzij ook in dezelfde periode van een taal of taaleigen ter uitdrukking leent van een grooter of kleiner aantal verschillende en vaak zeer uiteenlopende opvattingen? Langs welke wegen en op welke wijzen ontwikkelde zich een zoodanige verscheidenheid? Ziedaar punten van onderzoek, die de beoefenaars der historische taalwetenschap veelvuldig en gewis niet zonder vrucht hebben beziggehouden. Hoe menig werk van grooter of geringer omvang, hoe menige monographie is er aan te wijzen, die, over etymologie of lexicologie handelende, getuigenis aflegt van ernstige en zorgvuldige pogingen, om onder de verschillende begrippen van een woord op

¹⁾ Dialectisch voor „bevallige meisjes”.

grond van historische gegevens of anderszins het oorspronkelijke na te sporen en hieruit direct of indirect de afgeleide beteekenissen te verklaren, alzoo m. a. w. die beteekenissen naar behooren te groepeeren en tot een meer of min vertakte; zich door een duidelijken samenhang kenmerkende familie te vereenigen! Inderdaad ook met betrekking tot dit gedeelte der geschiedkundige taalvorsching hebben we reden tot dankbaarheid wegens verkregen resultaten; naast hetgeen er is tot stand gebracht ter bevordering onzer kennis van de historische ontwikkeling en de physiologie der klanken, van de geschiedenis der declinatie, conjugatie, syntaxis en woordvorming, maakt hetgeen omtrent woordverklaring of, om den door BRÉAL voorgeslagen kunstterm te bezigen, omtrent *semantick* ¹⁾ is aan 't licht gebracht, zeker geen al te poover figuur.

En toch, dankbaar mogen we zijn, voldaan daarom nog niet. Niet voldaan, dewijl men zich bij de bedoelde onderzoekingen al te zeer heeft tevredengesteld met de beschouwing van het enkele woord en bij de verklaring daarvan al te weinig naar vaste beginselen is te werk gegaan; dewijl men er luttel of geen rekening mee heeft gehouden, dat de wijzigingen der opvattingen door *vaste en bepaalde* psychische factoren moeten zijn te voorschijn geroepen en een helder inzicht in het wezen en karakter dezer factoren een onmisbaar richtsnoer is te achten voor de grondige en systematische beoordeeling van den ontwikkelingsgang der begrippen. Naar zulk een inzicht te streven behoort tot de plichten van den taalonderzoeker, die zijn aandacht wil richten op woordafleiding en -verklaring; eerst wanneer hij dat erlangd heeft, mag hij het vertrouwen koesteren de grondslagen te bezitten voor een *stelselmatige* onderscheiding en indeeling der verschillende beteekenissen van het woord.

Zijn er dan tot op heden in 't geheel geen stappen in die richting gedaan? Is nog nimmer in den kring der taalbeoefenaars het tastbaar bewijs geleverd van een levendig besef der onmisbaarheid van een zoodanig inzicht? Een vraag als deze, G. H., voelt gij zeker als 't ware onwillekeurig op uw lippen zweven. En ontkenkend behoeft het antwoord daarop gelukkigerwijze niet te luiden. Evenwel... terwijl één dezer pogingen als niet geslaagd moet worden beschouwd, is aan een andere niet die aandacht geschonken, welke haar toekomt, en werd een derde wel in engeren kring, maar nog niet in 't openbaar ter kennis gebracht.

Een achttal jaren geleden verscheen van de hand van een fransch taalgeleerde ARSÈNE DARMESTETER een boekskén „*La vie des mots, étude dans leurs significations*” ²⁾, waarin de auteur, van de stelling uitgaande, dat de veranderingen der beteekenissen in hoofdzaak overeenkomen met hetgeen men in de rhetorica onder stilistische tropen verstaat, de theorie verkondigde:

¹⁾ Zie o. a. Revue des deux mondes tome 82, page 188.

²⁾ Paris, librairie Delagrave, 1886. (In 1889 zag een derde druk van het werkje het licht).

„Il n'y a point de différence entre les figures du style d'un écrivain et celles de la langue populaire, sauf que chez l'écrivain ce sont des hardiesses individuelles, tandis que chez le peuple, si ces hardiesses sont individuelles à l'origine, elles ont été adoptées par tous, consacrées par l'usage, et sont devenues habitudes de langage" ¹⁾. Alzoo gelijk in de redekunst, ook in de semantiek *synecdoche*, *metonymia* en *metaphora*.

Wat de *metaphora*, de uit vergelijking voortvloeiende naamsoverdracht, aangaat, zoo is de juistheid der voornoemde beschouwing natuurlijk niet in 't minst aan bedenking onderhevig; ze is algemeen erkend en zal dat immer blijven. Met betrekking tot de beide andere figuren daarentegen zien we DARMESTETERS theorie ieder oogenblik door de practijk gelogenstraft. Mogen ook zekere categorieën van semantische verschijnselen in karakter overeenstemming vertoonen met zekere toepassingen der rhetorische *metonymia*, daartegenover staat het feit, dat voor de meeste toepassingen dezer troop geen wederga te vinden is in de ontwikkelingsgeschiedenis der beteekenissen: hier wèl naamsoverdracht van de oorzaak op het gevolg, van het kenmerk op het gekenmerkte, doch niet omgekeerd van het gevolg op de oorzaak, van het gekenmerkte op het kenmerk, noch ook wat de fransche taalvorscher verstaat onder *metonymia* van het concrete op het abstracte of omgekeerd ²⁾, enz. De gevallen toch, in *La vie des mots* als getuigenissen voor laatstgemelde ontwikkelingswegen aangevoerd, vereischen, gelijk weldra zal kunnen blijken, een geheel andere beoordeeling. En ditzelfde geldt evenzeer voor alles, wat volgens DARMESTETER naar de leer der stilistische *synecdoche* zou te verklaren wezen: aan *synecdoche*, in redekunstigen zin opgevat, is op het gebied der semantiek alle bestaan te ontzeggen. Kortom: wie ooit de in gemelde studie neergelegde bespiegeling ³⁾ aan een gezette en ernstige toetsing heeft onderworpen, moet de overtuiging erlangd hebben, dat van de rhetorica voor het onderhavig onderzoek in geenen deele heil is te verwachten.

Zonder uitdrukkelijk te zijn uitgesproken, heeft deze zelfde overtuiging blijkbaar voorgezeten bij de semantische nasporingen, waaraan hoofdstuk IV van PAULS welbekend werk *Principien der Sprachgeschichte*, naar de redactie van den 2^{den} druk, zijn bestaan te danken heeft. Hier geen slaafsche onderwerping aan de oude (ten deele gewis ook verouderde!) dogmata der redekunst, maar integendeel een vrij en zelfstandig, door geen traditie of vooroordeel belemmerd onderzoek, waarvan de slotsom in 't volgende is samen te vatten: behalve de *metaphora* (waarop reeds boven de aandacht werd gevestigd) komen als factoren der begripwijziging alleen in aanmerking:

primo „specialisierung der bedeutung”, b.v. waar te nemen in het hd. *schirm*, dat in algemeen zinn voor „middel ter afwering”, in bijzonderen

¹⁾ Zie page 45 van gemeld boekje (3e éd.).

²⁾ Vgl. *La vie d. m.* page 50.

³⁾ Men zie in 't bijzonder p. 46—51 aldaar.

voor „paraplu” wordt gebezigd, of in *kraut* „groente”, dat in Zuid-Duitschland speciaal voor „kool” in zwang is;

secundo „übertragung auf das räumlich, zeitlich oder causal mit dem grundbegriff verknüpfte”, o. a. uitkomende in *lockenkopf* „hoofd met lokken” en „persoon, die een krullebol heeft”, in *jugend* „jeugdigen leeftijd” en „jongelui”, of *rat* „raadgeving” en „het aangeradene”.

Nog levendig herinner ik mij de voldoening en opgetogenheid, waarmee indertijd genoemd hoofdstuk door mij werd begroet. Zelve sinds geruimen tijd met een gelijk onderzoek bezig en, naar 't me voorkwam, niet onaanemelijke resultaten verkregen hebbende, bleek het me bij de kennismaking met PAULS studie, dat wij beiden geheel onafhankelijk van elkaar ongeveer te gelijker tijd tot nagenoeg dezelfde uitkomsten waren geraakt; een omstandigheid, die zeker niet al te zeer tegen de betrouwbaarheid dezer uitkomsten pleit. Slechts in één punt, t. w. met betrekking tot de „übertragung auf das räumlich, zeitlich oder causal mit dem grundbegriff verknüpfte”, stemden onze resultaten niet volkomen overeen, en ze doen dit ook thans niet, sedert een zonder vooringenomenheid voortgezette navorsching en zorgvuldige toetsing me steeds krachtiger en ten slotte beslist tot het betwijfelen der juistheid van gemelde voorstelling en tot het handhaven mijner eigen opvatting genoopt hebben. Bij PAULS formuleering treedt de aard en 't karakter der bedoelde categorie van begripwijzigingen niet in het volle licht; zijn voorstelling is te vaag en wijst niet nauwkeurig aan, van welke voorwaarden de toepassing der bewuste overdracht afhankelijk is. Niet overal immers, waar we van een „räumliche, zeitliche” of „causale verknüpfung mit dem grundbegriff” zouden kunnen spreken, doet zich ook ons verschijnsel voor. Heeft de duitsche geleerde blijkens zijn toelichting van den besproken „bedeutungswandel” ook al ingezien, dat een bepaalde „unterart” daarvan zich onderscheidt door de overdracht van „ein charakteristisches merkmal” op „das ganze”, dat, anders gezegd, hier de overdracht van het kenmerk op het gekenmerkte een gewichtige rol speelt, het is hem ontgaan:

ter eene zijde, dat naast die overdracht *van het kenmerk op het gekenmerkte* een overdracht *van het oorspronkelijke op het daaruit herkomstige* als factor in aanmerking komt,

ter andere zijde, dat alleen en uitsluitend tot deze beide soorten van overdracht het verschijnsel van de „übertragung auf das räumlich, zeitlich oder causal verknüpfte” beperkt is.

Voor de bewijsvoering van het goede recht dezer bestrijding zoowel als voor de toelichting der bovenbedoelde gemeenschappelijke uitkomsten zij mij hier voor een korte wijle uw welwillende aandacht verleend. Het materiaal, voor dit mijn oogmerk dienende, zou ik aan het geheele veld mijner nasporingen, aan oudere en nieuwere germaansche dialecten en talen, aan het Grieksch, het Latijn, het Sanskrit en enkele romaansche talen, hebben kunnen ontleenen. Raadzaam scheen 't mij echter met het oog op het audi-

torium, waartoe ik heden de eer heb het woord te richten, me in de keuze der voorbeelden zooveel mogelijk tot die hulpmiddelen te beperken, welke de woordenschat onzer jongere en oudere moedertaal voor het beoogde doel in zoo ruime mate aanbiedt. Trouwens, of men zich in dezen op nederlandsch of op ander taalgebied beweegt, is volstrekt onverschillig. De semantische verschijnselen in het eene taaleigen zijn dezelfde als in alle andere; wat ons het eene in dit opzicht laat waarnemen, wordt evenzeer elders teruggevonden.

Alvorens intusschen tot de voorgestelde taak over te gaan, een enkele opmerking ter vermindering van een mogelijk verwijt van onvolledigheid. Naast de regelmatige ontwikkelingen vertoonen zich hier en daar enkele abnormale, die uit andere processen dan de zoo even behandelde zijn voortgekomen. Zoo b.v. bij het subst. *geit*, dat ook in 't enkelv. als gemeenschachtige naam dient, en dat wel naar analogie van den (beneden te verklaren) collectief voor „bokken en geiten” gebezigten pluralis *geiten*. Zoo bij 't verbum *havenen*, dat eertijds, toen het nog in zijn oorspronkelijke beteekenis „zorg aan iemand of iets besteden” heerschte, meermalen ironisch voor „mishandelen” of „beschadigen” werd gebruikt ¹⁾ en hedendaags, nu door het in onbruik raken van 't werkwoord in zijn niet-ironische functie die schertsende toepassing niet meer gevoeld wordt, voor het taalbewustzijn met „mishandelen” en „beschadigen” is gelijkgesteld. Zoo bij *berichten* en *leeren*, die, oorspronkelijk in de opvatting „onderrichten” met den persoon als object verbonden, in 't vervolg bij vervanging dier constructie door een woordvoeging met den persoon in dativo den zin hebben verkregen van „ter kennisneming, ter onderrichting meedeelen” ²⁾. Zoo bij 't mnl. *dorren*, dat ten gevolge eener verwarring met *dorven* naast zijn eigenlijke opvatting „wagen” ook de aan 't laatste verbum toekomende beteekenissen „behoeven, moeten” en „recht op iets hebben” ³⁾ had aangenomen; en bij *dorven*, dat ten gevolge dierzelfde omstandigheid in de oudere taal behalve de gemelde begrippen ook het aan *dorren* ontleende, tegenwoordig uitsluitend in zwang zijnde „wagen” vertoont ⁴⁾. Zoo bij de eertijds niet alleen in den oorspronkelijken zin van „vreezen”, maar ook als „beangst maken” gebezigde verba *vervaeren* en

¹⁾ Zie voor die oorspr. beteekenis Mnl. Wb. 3, 187 vlg. en DE JAGER Wb. der frequentatieven 2, 782 vlgg.; voor het schertsend gebruik ib. 787. Voor een dergelijk *begaden* = „mishandelen” vgl. men Mnl. Wb. 1, 687.

²⁾ Zie Mnl. Wb. 1, 916 vlgg. en Vondel-gramm. § 265.

³⁾ Zie voor „behoeven, moeten” Mnl. Wb. 2, 360, 2a en mijn Mnl. Sprk. § 232a; en vgl. voor „recht hebben op”: „Hier es comen . . . Die starcste rudder ende die beste Ten wapinen, die oyt *dorste* leven” (= als er ooit een recht van bestaan heeft gehad) *Walew.* 6212 (cf. voor *die* = „als er” Tijdschr. 5, 237 noot); „Of ics *der* bidden sonder sonde”, *Segh* 9557; „Ghine *durt* (= hebt geen recht te) blazen, scalpen no buffen”, *Praet* 3205. Over *dorven* „recht hebben op” zal beneden worden gehandeld. (In *Walew.* 190 en *Rose* C 1595 is *dar* als „behoeft” en *gedorren* als „gewaagd” op te vatten).

⁴⁾ Zie Mnl. Wb. 2, 364, 3, en Mnl. Sprk. § 232a.

vertsagen: het in de oudere taal met de verba van vrees verbonden wederkeurig vnw., dat oorspr. in den 3^{den} nv. stond, doch later voor een accusatief werd aangezien, gaf in dit laatste karakter aanleiding tot de ontwikkeling eener aan het reflexieve werkwoord toegekende opvatting „zich beangst maken”, welke bij weglating van het pronomen de genoemde causatieve functie deed ontstaan ¹⁾). Zoo voorts bij sommige woorden, die onder 't bereik der volksetymologie zijn geraakt; als o. a. het thans niet meer gebruikelijke *bottekroes*, dat zijn eigenlijke beteekenis „valsch speler, bedrieger” ²⁾) met die van „botterik” verwisselde, toen het bij *botten* „valsch spelen, bedriegen” ³⁾) behorende eerste deel der samenstelling met het adjectief *bot* „dom” werd verward ⁴⁾); als *handvat*, dat, oulings „vat om de handen te wasschen” beteekende ⁴⁾), doch later door aansluiting aan 't werkw. *vatten* voor „handvat” in zwang geraakte; als *durabel*, 'twelk in den mond des volks niet „duurzaam”, maar „duur” uitdrukt; als *misselijk*, dat blijkens den zin, in de hedendaagsche taal aan 't woord b.v. in „hij is een *misselijke* kerel” toegekend, zijn oude opvatting „knorrig, onaangenaam” ⁵⁾) onder invloed der daarnevens staande „onpasselijk” heeft veranderd in die van „walgverwekkend onaangenaam”; als *pootig*, dat, van een subst. *pote* „hoofd” afgeleid, oorspr. voor „hoofdig” gold, maar door het verband, waarin het adjectief gebracht werd met een geheel ander woord, nam. het in de platte taal ook voor „hand” gebezigd *poot*, zijn eigenlijke beteekenis heeft zien overgaan in die van „pooten of wel flinke handen aan 't lijf hebbend” ⁶⁾). Dat we intusschen in al deze en dergelijke gevallen met de gevolgen eener toevallige omstandigheid te doen hebben, springt in 't oog. Ze verdienen zonder twijfel onze opmerkzaamheid, doch moeten, waar er sprake is van den normalen semantologischen ontwikkelingsgang, buiten rekening blijven.

Vier soorten van psychische werkzaamheid alzoo komen in aanmerking als de factoren, welke de tallooze begripwijzigingen in de taal hebben te weeg gebracht:

- 1°. beperkte toepassing der oorspronkelijke of oorspronkelijker beteekenis;
- 2°. metaphora, d. i. naamsoverdracht als gevolg van overeenkomst of gelijkenis;
- 3°. naamsoverdracht van het kenmerk op het gekenmerkte;

1) Zie Vondel-gramm. § 165 c.

2) Zie voor 't werkw. KILIAEN i. voc.; voor 't subst. in de tweede der vermelde opvattingen *Sp. v. d. Sacram. v. d. Nyeuwervaert* 1328 (waar een beteek. „botterik” niet past) en COORNHERT *Vertal. van BOCACCIO* I, 171: „En omdat hij eenen argen *bottekroes* was, heeft hij een archeydt bedacht”.

3) Zie mijn Proeven van woordverklaring 6 vlgg.

4) Zie Mnl. Wb. i. v.

5) Zie KIL. i. v.

6) Zie Tijdschr. I, 46.

4°. naamsoverdracht van het oorspronkelijke op het daaruit herkomstige ¹⁾).

Vierderhande uitingen van psychische werkzaamheid, ik herhaal het met nadruk, en niet meer, te zamen de grondslagen uitmakende van hetgeen er in het geestelijk leven der taal valt waar te nemen; want welke veranderingen van beteekenis we ook mogen ontmoeten, ze zijn alle, de enkele boven bedoelde, op zich zelf staande gevallen daargelaten, uit den een of den anderen der genoemde vier factoren te verklaren.

Beperkte toepassing der oorspronkelijke of oorspronkelijker beteekenis. Aan het substantief *man* was van oudsher de opvatting „mensch” eigen, welke nog thans in *iemand*, *niemand* en het uit den ouden pluralis *man* verzwakte *men* is te herkennen; het woord vertoont mitsdien een zelfden ontwikkelingsgang als het uit een lat. *homo* „mensch” voortgekomen fransche *homme* = „mensch” en „man” en het oudgermaansche met dat *homo* identische *guma*, -o, evenzoo = „mensch” en „man.” Door voortgezette beperking van 't begrip kreeg *man* verder ook den zin van „echtgenoot”, evenals het oorspr. uitsluitend als benaming van een „vrouwelijke persoon” dienende *wijf*. Aan het ags. *cwéne* „vrouw” beantwoordt in 't Eng. *queen*, d. i. „de vrouw bij uitnemendheid”, terwijl een met dat *cwéne* verwant oudnederfrankisch *quena* „vrouw” ²⁾ in de oudere taal wordt teruggevonden als *quene*, met de beteekenissen „oud wijf” en „vrouw van lichte zeden.” Aan dit in ongunstigen zin gebezigde *quene* herinnert *wijf* in zijn thans alleen geldende opvatting van „een vrouw, die men niet bijzonder respecteert.” Met *kerel*, dat in 't Oudgermaansch voorkomt als „manspersoon”, bedoelde men in de mnl. periode „een man uit den derden stand” of, gelijk nog tegenwoordig, „een man, die zich door een krachtige en kloeke gestalte kenmerkt.” *Boel* en *minnares*, oulings voor „geliefde” zonder eenige ongunstige bijbeteekenis in zwang, zijn nu alleen in gebruik voor „een geliefde van minder allooi.” Dat de hedendaagsche opvatting van *waard*, nam. „kastelein”, door engere toepassing is ontstaan, maken we op uit de mnl. beteekenis van 't woord, A t. w. „gastheer.” Onder *brief* verstond men vroeger niet slechts „een aan iemand gericht schrijven”, maar ook „een aan den belanghebbende over- of uitgereikt schriftelijk bewijsstuk” (vanwaar nog tegenwoordig *geloofsbriefven* en „hij heeft de oudste *briefven*”). *Lijk* „dood lichaam” had oorspr. den ruimeren zin van „lichaam”, dien we o. a. nog herkennen in het uit *lijk* voortgesproten *lik-*, dat als samenstellend bestanddeel in *likdoorn* „doorn in het lichaam” en *likteeken* „teeken eener wonde in 't lichaam” wordt aangetroffen.

¹⁾ Als kunsttermen voor deze verschijnselen zou ik willen voorslaan: 1°. *restrictieve overdracht*, 2°. *comparatieve overdr.*, 3°. *notale overdr.* (van *nota* kenmerk), 4°. *causale overdr.*

²⁾ *Quena* = got. *ginō*, ohd. *quena* mulier, uxor.

Brok kent de hollandsche jongen in de engere beteekenis van „een brok suikergoed”, van „babbelaar.” In de omstreken van Leiden dient een dialectische vorm van *stuk*, nam. *stik*, bepaaldelijk als benaming voor „een stuk brood, een boterham.” *Banket*, vroeger algemeen en in Zuid-Nederland nog heden in zwang voor „feestmaal, lekker eten”, geldt in onze gemeenlandsche taal voor een bepaalde soort van lekkernij. Aan *nijd* werd voorheen naast de oudere, nog in de hedendaagsche verbinding „haat en *nija*” en in de afleiding *nijdig* uitkomende opvatting „vijandige stemming” ook de beperkte, nu bijna uitsluitend heerschende „vijandige, door afgunst te voorschijn geroepen stemming” toegekend. *Hoon* was oulings in gebruik voor „schimp” en voor „bedrog”, d. i. „schimp, dien men iemand aandoet door hem te bedriegen.” *Toorn* drukte vroeger zoowel „verdriet” uit als „een bepaalde soort van verdriet”, nam. „gramschap.” *Schande* werd in de oudere taal gebezigd voor „oneer” en voor „de iemand door mishandeling of beschadiging aangedane oneer”, een beteekenis, die nog voortleeft in de verbinding „schade en *schande*” en de afleiding *schenden*. *Onnoozel*, nog in de vorige eeuw een term voor „onschuldig” of „geen kwaad doende”, wordt naar het tegenwoordige spraakgebruik alleen gezegd van iemand, „die geen kwaad doet, omdat hij er te dom voor is” ¹⁾. *Rijk*, oorspr. „machtig”, kwam door beperking in zwang voor „machtig door vermogen”. *Misselijk*, in 't Mnl. voor „wonderlijk” in gebruik, verkreeg door bijzondere toepassing op de lichamelijke gesteldheid den zin van „onpasselijk”. Het werkw. *varen*, eertijds = „zich bewegen”, geldt thans alleen voor „een beweging te water”. *Rijzen* (*rees*, *gerezen*), welks oudste beteekenis „zich bewegen” uit het verwante subst. *reize* is af te leiden, dient ten gevolge eener gelijksoortige beperking aan den eenen kant in de gemeenlandsche taal om „stijgen”, aan den anderen in de zuidnederlandsche dialecten om „neerdalen, vallen” uit te drukken. *Stijgen*, oorspr. eveneens = „zich bewegen” (men vergelijk de composita *af-*, *nederstijgen* en het verwante naamwoord *steeg*), is wat de wording zijner latere beteekenis aangaat met *rijzen* te vergelijken. Dat *koop* tot de hier besproken categorie behoort, blijkt uit de in 't Oudgerm. voorkomende en nog ten huidigen dage in *koopman* voortlevende grondbeteekenis des werkwoords „handel drijven”. *Troosten* gold bij onze vaders voor „moed inspreken” en met bijzondere toepassing voor „moed inspreken met het oog op een te dragen leed”. *Durven*, *dorven* had in de taal der middeleeuwsche voorouders naast den zin van „verplicht zijn” ook dien van „grond tot iets hebben”, d. i. „uit een verstandelijk oogpunt tot iets verplicht zijn” ²⁾. Met

¹⁾ Vgl. *εὐθύς* = „goedhartig” (van *εὖ* goed en *θύς* karakter) en „onnoozel”.

²⁾ Zie: „Hi en *darf* hem niet beromen, Dat yet dien sal sijn vryen”, *Vrouw. en M.* 8, 15; „Ghine *durstet* willen om hondert pont”, *Let. N. R.* 7¹, 139. Ook vgl. men os.: „thann ne *tharf* mi thes ênig thanc wesan . . . , thes ik gio te thesamo lichte biquam” en „sô ik mtnera weruldes ni *tharf* ôlat seggian”, *Hll.* 5015 en '13.

ontbijten bedoelde men vroeger ook in 't algemeen „verorberen, eten”, een opvatting, die aan het verbum blijkens zijn samenstelling uit *ont*, d. i. „aan”, en *bijten* van oudsher eigen was. Het mnl. *wanen* beteekende in algemeenen zin „een meening koesteren” en daarenboven in engeren: „van plan zijn”; d. i. „een meening omtrent zijn toekomstige handeling koesteren”, of „hopen”, d. i. „een gunstige meening omtrent de toekomst koesteren”, of „twijfelen”, d. i. „een negatieve meening omtrent de juistheid van iets koesteren”, of ook (gelijk nog heden ten dage) „een onjuiste meening koesteren”.

Dat zich ons verschijnsel vooral in samenhang met wijzigingen in den beschavingstoestand voordoet, ligt vóór de hand. Aan den invloed van het christendom b.v. is het toe te schrijven, dat *doopen* naast zijn oorspr. opvatting „indompelen” ook die van „door den doop in de christelijke gemeenschap opnemen” vertoont (de doop toch bestond in de eerste tijden der kerk, zooals men weet, in onderdompeling ¹⁾); dat men *biecht* met beperking van het oudere algemeene gegrip „bekentenis” uitsluitend op een der kerkelijke sacramenten is gaan toepassen; dat *bekeeren* naast zijn algemeene opvatting „van meening doen veranderen” ook die van „tot het christendom doen overgaan” heeft aangenomen; dat *vijand* oulings als een speciale benaming voor den „Duivel” werd gebezigd; dat *schepper*, de afleiding van een werkwoord, 'twelk „vormen, maken” beteekende, een benaming werd voor „'t Opperwezen” en als zoodanig in den mnl. woordenschat allerzonderlingst staat naast het met denzelfden uitgang van hetzelfde verbum gevormde *scepper*, dat eveneens door bijzondere toepassing een „kleermaker” noemde. Ten gevolge van het in gebruik komen der door de overlevering aan BARTHOLD SCHWARZ toegekende uitvinding verkregen *schroot*, eig. = „afgehakte stukjes”, *kogel*, eig. = „bal”, en *geweer*, eig. = „verdedigingswapen”, hun hedendaags gangbare beteekenis. Door GUTENBERGS kunst geraakten *drukken* en *pers* als speciale technische termen in zwang. De wijzen, waarop men de genieftingen der tabak smaakte, leidden tot de eigenaardige toepassing der verba *rooken*, eig. = „rook te voorschijn brengen”, en *snuiven*, eig. = „een zeker geluid met den neus maken”. En sedert WATTS ontdekking werd *stoom*, oorspr. = „damp”, ook een benaming voor „den als beweegmiddel gebezigten damp”.

Bij den tweeden factor van begripwijziging, de metaphora, uitvoerig stil te staan ware een overbodig werk te achten. Het verschijnsel is overbekend en de middelen ter toelichting liggen voor een niet gering deel binnen de grenzen van het veld, waarover ook de leek op taalgebied zijn waarnemingen kan uitstreken. Slechts eenige weinige der oneindig velt hier thuis hoorende gevallen zullen deswege te dezer plaatse deels in herinnering deels ter sprake worden gebracht.

¹⁾ Zie ook HERZOG Real-encyclopaedie 15, 474.

† Metaphora van een lichamelijke werkzaamheid of eigenschap op een werkzaamheid of eigenschap van den geest, b.v.: in *begrijpen*, *vatten*, d. i. „verstaan”, *inzien*, *dragen*, d. i. „lijden”, *ruw*, *onbehouwen*, *onbeschaafd*; in een op den geest of de gemoedstemming toegepast *traag*, *wakker*, *vlug*, *droog*, *bitter*; in *droef*, met een oorspronkelijke, in het hd. *trübe* nog weer te vinden opvatting „onkbaar”, en in *opgeruimd*, met een eigenlijke beteekenis „helder”; in „een *stalen* geheugen”, „een *ijzeren* wil”; in een op 't karakter toegepast adjectivum *laag*, *vast*, *open*, *gesloten*; in *oprecht* en *rechtschapen* = „in aard en karakter even onberispelijk als dit een lichamenlijk welgevormd menschen opzichte zijner gestalte is”; in *slecht*, welks oorspronkelijke zinnelijke beteekenis „laag” te herkennen valt in den zeemansterm „de zee is *slecht*” (d. i. „effen”) en de afleiding *slechten*. Overdracht van een geestelijke werkzaamheid op een lichamelijke: in het eertijds „naar alle richtingen” uitdrukken *alleszins*, dat blijkens de opvatting van 't subst. *zin* oorspr. „in alle richtingen der gedachte” beteekende; in *viseren*, dat, aan 't oudfransche *viser* ontleend, in 't Mnl. in den regel voor „verzinnen, uitdenken” gold, doch bij uitzondering ook wel voor „het toebereiden van een of ander gerecht” werd gebezigd ¹⁾. Overdracht van den naam eens diers op een in karakter, wezen of aanleg daarmee gelijkenis vertoonenden mensch of van de benaming eener verrichting of hoedanigheid eens diers op een overeenkomstige verrichting of hoedanigheid van een mensch; men lette b.v.: op een als persoonsnaam gebruikt *kat*, *ezel*, *bok*, *os*, *haan*, *zwijn* of op *bokkesprong*, *hazenslaap*, *kattekwaad*, *apenliefde*, *slangenlist*. Overdracht van den naam eener zaak op een in qualiteit daarmee te vergelijken persoon, als: in *lor*, *prul*, *smeerslap*, *vaatdoek*, *weerhaan*, gebezigd voor „iemand, die onbruikbaar of smerig of onstandvastig is gelijk het eigenlijk door 't zelfst. nw. genoemde voorwerp”, of in *kreng* en het eertijds evenzoo „verrot lichaam” beteekenende *schelm* ²⁾, die beide als schimpnamen dienen voor „iemand, wiens zedelijke verdorvenheid op gelijke lijn staat met het lichamenlijk bederf van een aas.” Metaphora van een persoonsnaam op een dier, o. a. waar te nemen in *monnik* = „ruin”, *non* = „gesneden big” en het oude *quene* = „oude, onvruchtbare koe.” Overdracht van de benaming eens diers op een voorwerp, dat in gestalte daarop gelijkt of overeenkomstige diensten verricht; ik wijs: op *kraan* als „hijsch-” of „tapwerktuig” met een langen, gekromden hals ³⁾; op *slang* als „draaibare pijp van een spuit”; op *haan* als het door zijn vorm aan dit dier herinnerend „bestanddeel van een geweer”; op *ezel* als „werktuig om zekeren last, nam. een paneel of bord, te torsen.” Overdracht van den naam eens voorwerps op een ander daarmee overeenkomstig voorwerp; men denke o. a.: aan *kop* = „hoofd”, eig. = „pot” ⁴⁾; aan *straal*, oorspr. voor „pijl”

¹⁾ Vgl.: „wildi mi leren, Hoe men compost sal *viseren*?” *Drie daghe here* 348.

²⁾ Vgl. bij KL. i. v.

³⁾ Vgl. ook *γέπνοσ* en het ofr. *grue* = „kraanvogel” en „hijschmachine.”

⁴⁾ Vgl. KLUGE Etym. Wtb. op *kopf*.

in gebruik; aan *ghemelle*, eig. = „verwulfsel” ¹⁾); aan *maas* (van een net), oorspr. = „vlek” en als zoodanig voor een begripwijziging getuigend, die we insgelijks opmerken bij 't lat. *macula* „vlek”, dat een fr. *maille* „maas” opleverde (de mazen toch van een net of vlechtwerk vertoonen gelijkenis met vlekken ²⁾); aan *kruit*, eig. een benaming voor „specerij”, doch wegens de uiterlijke overeenkomst tusschen specerij en schietpoeder eveneens voor „buskruit” in zwang gekomen”; aan *haselip*, *kippeborst*, *paardevoet* als benamingen van een menschelijk lichaamsdeel; of men vestige de aandacht op bekende termen, als *de mond* en *de arm* eener rivier, *de voet* en *de kruin* eens bergs, *het oog* van een naald, *de boezem* eener zee, *de hals* en *de buik* van een flesch, of op *zwaluwstaart* „een wijze van verbinding, waarbij het eene einde van een hout als de staart eener zwaluw is uitgesneden en in het einde van een ander gevoegd is”, op *katterug* „een op den gebogen rug eener kat gelijkenden vorm van een beschadigd schip”, op *rattestaart* „een ronde en lankwerpige vijl”, op *eksteroog*, evenals het hd. *huhner-* en *krähenaug*, voor de bekende verharding aan den voet in gebruik gekomen wegens haar gelijkenis met het oog eens vogels, op *boks-*, *geitebaard*, *hondstong*, *bereklaauw*, *leeuwenbek*, *hanekam* en andere dergelijke namen van bloemen en planten, waarin men met betrekking tot den vorm eenige overeenkomst met een of ander dierlijk lichaamsdeel meende te mogen opmerken. Metaphora van termen, tot een bepaald bedrijf behoorend, op zaken of handelingen, die met het eigenlijk bedoelde punten van gelijkenis vertoonen; we herinneren: aan de oorspronkelijke weverstermen *op touw zetten* „op den weefstoel opzetten” ³⁾ en *schering en inslag* „de verticaal gespannen en de daarin geslagen draden van 't weefsel”; aan den eigenl. spinstersterm *rokkenen* „het te spinnen vlas op het rokken plaatsen”; aan de oorspr. timmermansstermen *beschaven* en *bedisselen*, d. i. „door bewerking met de disselbijl glad maken” ⁴⁾); aan termen, oorspr. met den wapenhandel in betrekking staande, als *doel*, eigenl. „de aarden wal, waarop eertijds geschoten werd” ⁵⁾ (vanwaar *doelen* (*op iets*), *bedoelen*, *doel treffen*), als *het* (nam. het mikpunt) *treffen*, *het* (nam. zijn schietwerktuig) *op iets aanleggen* of het oulings in den zin van „zijn gedachten ergens op richten” gebezigde *mikken*, dat eigenl. „de *mikke* (d. i. den doelpaal) trachten te treffen” beteekent; aan de oorspr. scheepstermen *van streek raken* „den koers kwijtraken”, het overdrachtelijk ter uitdrukking van „ontsteld” gebezigde *uit de lijken geslagen*,

¹⁾ Z. Mnl. Wb. i. v. en vgl. ook BECHTEL Ueber die Bezeichnungen der sinnlichen Wahrnehmungen, bl. 42 vlg.

²⁾ Zie KLUGE Etym. Wtb. op *masche* en vgl. voor den vorm van 't nl. woord FRANCK Et. Wb. i. v.

³⁾ In deze tropische toepassing te plaatsen naast het hd. van *settel* „schering eens weefsels” afgeleide *ansetteln*.

⁴⁾ Zie Taalbode 3, 290.

⁵⁾ Zie KIL. i. v.

dat in eigenl. zin van het zeil wordt gezegd, 'twelk uit de *lijken* (d. z. de ter bevestiging des zeils dienende touwen) is losgescheurd, en *sturen*, een afleiding van het oude *stiuri* „roer” ¹⁾, alzoo eigenl. „door middel van het roer een bepaalde richting doen aannemen.”

Voorts zij nog opmerkzaam gemaakt: op *grinen*, dat in het Mnl. „het gelaat bij toorn of smart of tot een grijnslach vertrekken” uitdrukte en in die laatste opvatting werd overgedragen op een overeenkomstig „lachen, dat van een andere gemoedstemming getuigt”; op *moeten*, welks voorheen gebruikelijke beteekenissen „kunnen” en „mogen” met het oog op de oudere, in 't Gotisch bewaard gebleven opvatting „een plaats tot verblijf vinden” te verklaren zijn als „plaats of gelegenheid voor een handeling vinden”; op *dorven*, dat in onze middeleeuwsche bronnen nog met zijn oorspr. begrip, d. i. als „behoeven, iets moeten hebben” voorkomt ¹⁾, doch aldaar mede wordt aangetroffen aan den eenen kant voor „iets moeten doen, tot iets verplicht zijn” ²⁾ als gevolg der overdracht van het verbum in den zoeven gemelden zin, aan den anderen kant voor „recht op iets hebben” ³⁾ als gevolg der metaphora van het werkw. in den vroeger (bl. 10) besproken zin van „grond tot een meening hebben” op „grond tot een aanspraak hebben”; op *zaak* en *ding*, van wier drie hoofdbegrippen „rechtzaak” „aangelegenheid” en „voorwerp” het tweede uit het eerste is voortgekomen door overdracht van „aangelegenheid, waarmee men zich in rechten bezighoudt” op „aangelegenheid buiten rechten”, terwijl het derde uit het tweede is ontstaan door overdracht van „aangelegenheid waarmee men zich bezighoudt” op „een voorwerp, waarmee men zich bezighoudt”; op *vergeten*, waaraan oudtijds naast de oudere en gewone beteekenis die van „niet zonder opzet nalaten” eigen was; op *hem vermelen*, dat vroeger niet alleen, in overeenstemming met zijn praefix *ver-* = „verkeerd”, „met ongepast zelfvertrouwen meenen of beweren”, maar ook „met gepast zelfvertrouwen meenen of beweren” uitdrukte.

En waaraan anders dan aan metaphora mogen we denken, wanneer kleuren, die het oog even onaangenaam aandoen als geschreeuw het oor beledigt, met het attriboot *schreeuwend* bestempeld worden? Wanneer *dwerg* „een monsterachtig klein wezen” in de taal der middeleeuwen ook als benaming dienst doet van andere monsterachtige personen, ja zelfs van een monsterachtigen reus? Wanneer men een spijs, die te veel of te weinig gezouten is, in verband met de daardoor veroorzaakte aandoening van 't verhemelte *te machtig* of *te laf* noemt? Wanneer *zeer*, dat oorspr. voor „smartelijk”, *erg*, dat oorspr. voor „schandelijk” gold, *vreeselijk*, *verschrikkelijk* en andere

¹⁾ Vgl. mnl. *sture*, mhd. *stiure* met gemelde opvatting.

²⁾ Zie Mnl. Wb. 2, 363, 1.

³⁾ Zie: „Niemen *darf* mi wanconnen dies” (= niemand heeft het recht er mij een verwijt van te maken) *Flor. e. Bl.* 1170; „Wat *darf* mi roeken, In welken lande ic mi bekere (= „ik heb geen recht mij er over te bekommeren enz.), des ic se vinde”. *ib.* 1379; „Of ics *derf* bidden sonder sonde”, *Segh.* 9557 var.

dergelijke bijwoorden, die uit den aard hunner beteekenis oorspr. alleen aan adjectiva, met een ongunstigen zin, ter uitdrukking „eener hooge mate” kunnen zijn toegevoegd, ook bij bijvoeg. naamwoorden, met een niet ongunstige opvatting, ten behoeve derzelfde functie worden geplaatst? ¹⁾ Wanneer *het besterven*, dat oulings „ten gevolge van iets sterven” beteekende, gebruikt wordt voor het met sterven overeenkomst vertoonende „in zwijm vallen”? ²⁾ Wanneer men met *oogenblik* niet het korte moment, dat voor een oogopslag noodig is, maar „een korten tijd” bedoelt, of omgekeerd met *eeuwigheid* niet „den eindeloozen tijd”, maar „een betrekkelijk groot tijdsbestek” op 't oog heeft? Of wanneer men spreekt van *den rug, het lijf, de borst, de armen* van een jas of japon, daarbij aan bepaalde stukken dier kleeding denkende, welke in vorm op het bedekte lichaamsdeel gelijken, of op dezelfde wijze zich van *kraag*, dat eertijds „hals” beteekende, als benaming bedient voor „een soort van halsbedekking”? ³⁾

Als derde wijze van begripsverandering noemden we boven de overdracht van het kenmerk op het gekenmerkte. Een afstand kenmerkt zich door een bepaald einde, een grondgebied door bepaalde grenzen; vandaar bij overdracht *einde* voor „afstand” en *landpalen*, dat oorspr. „grenzen” uitdrukte, voor „grondgebied”. Een soortgelijke ontwikkeling vertoonen ons *oord*, waaraan voorheen de opvatting „grens, rand” toekwam, *tuin*, dat eertijds „omheining” beteekende, en 't mnl. *dach*, 'twelk niet alleen door beperkte toepassing „een voor een vergadering of rechtzitting bestemden dag” ⁴⁾, maar evenzeer „een door dien dag begrensden termijn” noemde ⁴⁾. De omstandigheid, dat een *poort* tot de kenmerken eener bevestigde plaats behoorde, verklaart de vroeger gangbare beteekenis van dit subst., nam. „stad”. De gedachte aan een disch als kenmerkend vereenigingspunt voor de dischgenooten of als kenmerkende plaats voor de opgedragen spijzen leidde tot het bezigen van *tafel* voor „dischgenooten” en voor „maal”. *Schaak*, een uit het Perzisch herkomstige benaming voor „den koning in het schaakspel”, is een term geworden ter eene zijde voor „het spel zelve”, ter andere voor „het gevaar, dat den koning dreigt”, of ook bij metaphora voor „het gevaar, dat een der andere schaakstukken loopt”; de koning toch is de gewichtigste figuur in het spel en de als waarschuwing gebezigde uitroep *schaak*, d. i. „(pas op den) koning”, was het kenteeken voor het gevaar, waarin dat stuk zich bevond. Dat bij 't gebruik van *zielen* voor „mensen”, van *handen* voor „arbeiders”,

¹⁾ Vgl. ook over een dergelijk hd. *arg, schrecklich* enz. Sitzungsberichte der philos.-philol. und histor. Classe der k. bayer. Akad. d. Wiss. 1894, Heft 1, 74.

²⁾ Vgl. ook mnl. *ghefinen* = „sterven” en „in zwijm vallen”, *beswellen* met dezelfde opvattingen.

³⁾ Vgl. in 't Fransch *col* = „hals” en „halskraagje” en zie voor diminutieven met een gelijke begripsontwikkeling, als 't ohd. *fūstiling* „handschoen”, 't mnl. *vingerlijn* enz., KLUGE Nominale Stammbildung § 64 en Vondel-gramm. § 80.

⁴⁾ Zie Mnl. Wb. 2, 6 en 9.

van *kielen*, *zeilen* voor „schepen”, van *as* voor „wagen”, van *kroon*, *rijder* voor „een met een kroon, een ruiters geteekend geldstuk”, van *zegel* voor „gezegeld papier”, van *dag* voor „etmaal”, van *brood* voor „levensonderhoud” met den naam van een kenmerkend attribuut of bestanddeel de gekenmerkte persoon of zaak bestempeld wordt, springt zonder meer in 't oog. Iets dergelijks neemt men ook waar bij den pluralis *geiten* en *koeien*, wanneer daarmee niet uitsluitend vrouwelijk vee wordt bedoeld ¹⁾; bij *bochel* voor „gebochelde”, bij *buikje* voor „gebuike”, en bij de groote massa der zoogenaamde possessieve samenstellingen, als *roodhuid*, *krullekop*, *stompneus*, *langhals*, *roodborstje*, *drievoet*, *duizendpoot* enz. enz. En hetzelfde blijkt evenzeer: voor *huwelijk* uit de oorspr. opvatting des woords „lied ter eere van het jonge paar” ²⁾; voor *winkel*, in zooverre het eertijds voor „kraam” gold, uit de eigenlijke beteekenis des substantiefs „hoek” (een hoek toch, waar twee wegen samenkomen, was de bij voorkeur door den kleinhandelaar ingenomen standplaats ³⁾); voor *maal* als „de op gezette tijden des daags genuttigde spijs” en *getijde* als „de op bepaalde tijden door den geestelijke te lezen gebeden” uit de oude opvatting der beide nomina „bepaald tijdstip”; voor *dag* in zijn oude beteekenis „vergadering” uit het te voren vermelde *dag* „een voor een vergadering bestemden datum”; voor *vadem* uit zijn oorspr. begrip „uitgestrekte armen” ⁴⁾); voor *el* uit zijn eigenlijke opvatting „elleboog” ⁴⁾); voor het mnl. *bake* „varken” uit de oudere beteekenis des woords „spekzijde” ⁵⁾).

Hoofd en *hart*, in den zin staande van „denkvermogen” en „gevoel”, leveren voorbeelden eener naamsoverdracht van 't kenmerkende uiterlijk op den inhoud; en niets anders merken we op bij *huis* als benaming voor „huisgezin”, bij *stad*, *dorp*, *land*, *zaal*, *kamer*, wanneer ze „de bewoners der stad, des dorps, des lands, de aanwezigen in de zaal, de kamer” noemen, en bij *flesch*, *bord*, *kop*, *vat* en dergel., wanneer men bij 't gebruik der naamwoorden den inhoud dier voorwerpen bedoelt.

Wat tot dusver omtrent de namen van zaken of voorwerpen werd opgemerkt, geldt insgelijks van verba, verbale substantiva en adjectiva; ook een handeling of eigenschap toch kan het kenmerk wezen van een andere handeling of eigenschap. Aan *ontzien* was blijkens zijn samenstelling met het voorzetsel *ont*, d. i. „tegen”, oorspr. de beteekenis „tegen iemand of iets opzien” eigen, d. i. het kenteeken vertoonen van „eerbied” of „vrees.” *Bezitten* drukte eigenl. uit „op iets zitten”, d. i. „wonen”, alzoo „een of ander grondstuk ter zijner beschikking hebben.” *Zin* en het mnl. *dank* vereenigen in zich de beide opvattingen „gedachte” en „neiging”, de laatste als gevolg

¹⁾ Vgl. voor een zoodanig ohd. *geizzin*, *sigún* Deutsch. Wtb. 4, 2, 2799, en voor een soortgelijk ags. *oxan* ib. 5, 2547.

²⁾ Zie Tijdschrift 13, 241.

³⁾ Vgl. ook mnd. *hökere*, nnd. *höker* „kramer”, derivatum van *hók* „hoek”.

⁴⁾ Zie KLUGE Etym. Wtb. op *faden* en *elle*.

⁵⁾ Zie KL. Etym. Wtb. op *bache*.

van overdracht, want het richten der gedachten op iets is veelal een blijk van geneigdheid. Aan *op iets letten* ligt een uit het oude adjectief *lat* „toevend” gereedelijk te verklaren beteekenis „toeven” ten grondslag en bij *verstaan*, dat in de taal onzer vaderen voor „acht op iets geven” in zwang was, berust dit begrip op een ouder „stilstaan” ¹⁾: bij een of ander stilstaan is immers een kenteeken der daaraan geschonken opmerkzaamheid. De opvatting van *schrikken* is terug te brengen tot een oudere „opspringen” ²⁾; die van *zich belgen* tot een oudere „opzwellen, zich dik maken” ³⁾; die van *om iets werven* tot een oudere „rondloopen”, t. w. bij verschillende personen, van wie men iets wil gedaan krijgen ³⁾. Aan *merken* komen evenals aan 't fr. *noter* de twee beteekenissen toe: „van een merkteeken voorzien” als de oorspronkelijke, „op iets letten” als de afgeleide. Voor *zich schamen* is een grondbegrip „zich bedekken” aan te nemen ⁴⁾. Bij *iemand achten* ontstond de opvatting „eerbied koesteren” uit die van „op iemand acht slaan.” In plaats van „*veel of weinig voor iets geven*” zei men volgens het oude spraakgebruik *veel of weinig om iets geven*; dit wetende en tevens overwegende, dat de grootere of geringer som, die men voor iets wil besteden, de maatstaf is voor de hogere of geringer waarde, welke men daaraan toekent, begrijpen we de herkomst van den zin, waarin thans de laatstgenoemde zeggwijze wordt gebezigd. Wat de ontwikkelingsgang was van het in de heden-daagsche taal aan *afwijzen* toegekende begrip „weigeren”, kan zelfs voor den leek niet twijfelachtig wezen. Iemand of iets ontwijken geeft blijk van vrees; vandaar dat het mnl. *mijden* met zijn oorspronkelijke, ook nu nog gangbare beteekenis die van „vreezen” verbond. En wanneer we bedenken, dat het zich verheffen van zijn legerstede als een teeken van 't ontwaken kon worden aangemerkt, dan behoeft het geen verwondering te baren, dat *ontspringen*, 'twelk eigenl. „opspringen” beteekende, eertijds „wakker worden” uitdrukte ⁵⁾. Van een predikant zegt men, dat hij ergens *staat*, van militairen, dat ze ergens *liggen*, van een gevangene, dat hij ergens *zit*, in elk dier gevallen het werkw. in den zin van „verblijfhouden” bezigende en alleen door een spel van het toeval hier deze, daar die benaming van een der kenmerken van een verblijf op dat verblijf zelve overdragende. Bewegelijkheid kan, als drukte maken opgevat, voor een blijk van krankzinnigheid, doch, als oppositum van stijfheid beschouwd, voor een der kenteekenen van bevalligheid gelden; vandaar het dialectische *nuver*, welks grondbegrip „bewegelijk” uit de bekende opvatting des adjectiefs „bedrijvig” is op te maken, ter uitdrukking van

1) Zie Vondel-gramm. II, bl. 7.

2) Vgl. KL. Etym. Wtb. op *schreck* en *balg*.

3) Vgl. KL. Etym. Wtb. op *werben*.

4) Zie KL. Et. Wtb. op *scham*.

5) Vgl. reeds ohd. „des troumes ich *intspranch*” (GRAFF 6, 396) en os. „fan them dróma antsprang Joseph”, *Hil.* 710.

„niet wel bij 't hoofd" en van „bevallig." Het oude *bijzinnigh*, eigenl. = „nadenkend", ontwikkelde aan den eenen kant de beteekenis „verstandig", aan den anderen die van „zijn verstand missende", en wel de eerste, doordien men het nadenken als een bewijs van verstand aanmerkte, de tweede, doordien men met het oog op het schijnbare nadenken, het in gedachten verzonken zijn van menig krankzinnige het adjectief, dat op zulk een symptoom doelde, ook op een aan zielsziekte lijdende toepaste ¹⁾; men vergelijk hier het hd. *tiefsinnig*, dat naast zijn eigenlijke opvatting „diep nadenkend" tevens die van „malend" vertoont. Dat iemand een of andere handeling verricht heeft, kan als een blijk gelden van zijn geschiktheid of neiging tot een zoodanige handeling; vandaar *verwaand*, *bezonnen*, waaraan oorspr. het karakter eigen was van een partic. met het begrip „zich te hoog gewaand, zich bezonnen hebbende" ²⁾. En evenzoo kan ook het feit, dat iemand of iets een bepaalde behandeling te voren niet heeft kunnen ondergaan, als een bewijs worden aangemerkt voor de onwaarschijnlijkheid, dat de bewuste behandeling hier ooit tot het beoogde resultaat zou leiden; vanwaar de eertijds gebruikelijke participiale adjectieven *ongemeten* voor „onmetelijk", *ongetelt* voor „ontelbaar", *onverbroken* voor „onverbrekelijk", *ongemect* voor „onbegrijpelijk" ³⁾.

Tot de kenmerken van een persoon of zaak behoort ook een werkzaamheid, die daarvan pleegt uit te gaan, of een eigenschap, welke die persoon of zaak vertoont, of ook een werkzaamheid, waartoe die persoon of zaak gelegenheid of aanleiding geeft, of eindelijk de hoedanigheid, waarvoor die zaak ten bewijze strekt. Vandaar het feit:

primo dat substantieven, die eig. en oorspr. een werkzaamheid of eigenschap uitdrukken, meermalen insgelijks een persoon, een menschenklasse of een zaak noemen, die zulk een werkzaamheid pleegt te verrichten of zich door zulk een eigenschap onderscheidt;

secundo dat menig substantief, 'twelk eig. en oorspr. een werkzaamheid uitdrukt, eveneens dient als benaming van een plaats, waar die werkzaamheid kan worden verricht, van een zaak, welke tot die werkzaamheid in staat stelt, of van den persoon of de zaak, welke die werkzaamheid te weeg brengt;

en tertio dat nu en dan een substantief, 'twelk oorspr. een eigenschap uitdrukt, tevens de zaak noemt, waaruit eigenschap is op te maken.

Hulp en *troost* staan niet alleen in overeenstemming met hun eigenlijke opvatting voor „helpen" en „troosten", doch evenzeer voor „helper" of „helpster" en „trooster" of „troosteres." Onder *schoonheid* verstaan we de eigenschap en een persoon, welke door die eigenschap in 't oog valt. *Vergadering* beteekent „het bijeenkomen", doch tevens „de bijeengekomen personen".

¹⁾ Zie Feestbundel M. DE VRIES, bl. 19 vlg.

²⁾ Zie voor nog andere voorbeelden Tijdschr. II, 189 en 190.

³⁾ Zie voor de bewijplaatsen dezer beteekenissen OUDEMANS' Wb.

Gemeenschap drukt uit „deelgenoot zijn” en „de corporatie van deelgenooten”, vereenigt mitsdien in zich dezelfde twee begrippen, die we aantreffen bij *gemeente*, waaraan in 't Mnl. nog de oorspronkelijke zin van „deelgenoot zijn” eigen was. Met *jeugd*, *ouderdom*, *rijkdom* kan men ook „jonge, oude, rijke lui” bedoelen; en de oude taal kende *jeucht* daarenboven als synoniem van „jongeling”, „meisje” of „kind” ¹⁾. De tegenwoordige opvatting van *menschdom* berust op een vroegere „mensch zijn.” *Raad* als naam van „een raadgevend persoon” en „vereeniging van beraadslagende personen” dankt deze beteekenissen aan die van „raadgeving” en „beraadslaging.” *Vroedschap* gold oulings voor „vroed zijn” en voor „een vergadering van vroede mannen.” *Macht* noemt ook „een persoon of zaak, die macht laat of kan laten gelden.” *Vloed* en *stroom* zijn respectief in zwang voor „vloeien” en „stroomen” alsmede voor „vloeiend water” of „vocht” en „stroomend water.” *Hoogte*, *diepte*, *sterkte*, *eeuwigheid* zijn eigenschapsnamen, doch beteekenen tevens „een hoog gelegen”, „een laag gelegen”, „een sterke plaats” en „eeuwige tijd.”

Wandeling, *woning* en *verblijf* hebben naast hun verbale opvatting ook die van „een plaats, waar men wandelen, wonen, verblijven kan.” *Vaart*, *gang*, *loop*, *jacht* zijn in zwang voor „het varen, gaan, loopen, jagen”, en voor „een water, waarin men varen kan”, „een besloten ruimte, dienende om er in te gaan of te loopen”, „een terrein om er op te jagen.” Aan *goot*, 'twelk hedendaags alleen geldt voor „de plaats, waarlangs men iets kan uitgieten of laten uitstroomen”, kwam eertijds de zin toe van „gieten” ²⁾. *Bisdome* en *graafschap* waren voorheen benamingen zoowel van „het bisschoppelijk” of „grafelijk ambt” als van „het gebied, waar zulk een ambt wordt uitgeoefend.” *Bad* beteekent de werkzaamheid „baden” en „een inrichting, welke de gelegenheid tot baden verstrekt”; en hiermee overeenkomstig zien we *greep* gebezigd voor „grijpen” en „gevest”, d. i. „het gedeelte van een wapen, 'twelk tot het hanteeren daarvan in staat stelt”; *sluiting* voor „sluiten” en „een middel om te sluiten”; *drank* voor „drinken” en „hetgeen men kan drinken”; *sprong* voor „springen” en „het beentje, dat den haas bij 't springen hoofdzakelijk heet te steunen.” In uitdrukkingen, als „God is de *oorsprong* alles goeds”, „zij was mijn eerste en eenige *liefde*”, „zijn eenige *hoop* was de genade des vorsten”, getuigen *oorsprong*, *liefde*, *hoop* voor de naams-overdracht van een werkzaamheid op den persoon of de zaak, welke tot die werkzaamheid aanleiding geeft. En datzelfde is het geval met het mnl. in den zin van „geliefde” gebezigde *minne* en met *zorg*, *schrik* in zegswijzen, als „dat zal mij een *zorg* wezen”, „hij is de *schrik* zijner omgeving”.

In *maagdom* en *mannelijkheid* ontmoeten we eindelijk voorbeelden van het gebruik van een oorspronkelijken eigenschapsnaam, waar de zaak, welke voor die eigenschap ten bewijs strekt, bedoeld wordt.

¹⁾ Zie Mnl. Wb. 3, 1051.

²⁾ Zie Mnl. Wb. 2, 2078.

Als vierde en laatste factor van begripsontwikkeling werd boven de aandacht gevestigd op de overdracht van het oorspronkelijke op het daaruit herkomstige, d. i. van den voortbrenger op het product, van een stof op het daaruit vervaardigde, van een massa op het daaruit afgezonderde, van de oorzaak of aanleiding op het gevolg of van het voorafgaande op hetgeen in den regel daarop volgt. Overbekend is het gebruik van den naam des schrijvers of kunstenaars voor diens werk, van een plaatsnaam voor een uit die plaats herkomstig voortbrengsel: „men leest *Schiller*”, „bewondert een *Rembrandt*”, „speelt gaarne *Chopin*”, „drinkt *champagne* of *cognac*.” Niet ieder leek daarentegen weet, dat we in *krijt*, *krent* en *damast* met woorden te doen hebben, die ontleend zijn aan het lat. *creta*, het fransche *corinthe* en *damas*, oorspronkelijk benamingen van het eiland Creta en de steden Corinthe, Damascus, waaruit genoemde producten respectief aangevoerd worden of werden. Met *hand* bedoelt men ook „handschrift”; met *hanepooten* ook „letters, die als 't ware door een schrefelende hanepoot zijn gekrabbeld”; met *bloed* ook „de uit het bloed der ouders gesproten nakomelingschap”; met *schildpad* ook „de van het dier herkomstige stof.” *Tong* werd oulings vaak gebezigd voor „taal”, d. i. „het product der tong”; *stem* evenzoo voor „een melodie, door de stem voortgebracht.” *Kruid*, oorspr. „plantgewas”, is daarenboven in zwang gekomen voor „uit plantgewas bereide specerij.” *Borne* en *fonteyne* beteekenden in 't Mnl. „bron” en „bronwater.” Gemakkelijk herkennen we voorts onze overdracht in *goud* en *zilver* als benaming van „gouden en zilveren voorwerpen”; in *hoefijzer* voor „een hoefbeslag, dat uit ijzer”, en *blik* voor „een keukengereedschap, dat uit blik is vervaardigd”; in *laken* als „geweven dekkleed”; in *een turf*, *een houtje* als „een van de massa turf of hout afgenomen stuk”; in *een water*, *een wijn* als „een uit de massa water of wijn afgezonderde hoeveelheid of soort.” *Kost* en *spijs* zijn, in verband met hun oorspronkelijken zin „uitgaven” ¹⁾, te verklaren als „de door uitgaven verworven levensmiddelen.” De opvatting van *vrees* en het daarmee synonieme mnl. *vare* berust op een oudere „gevaar” ²⁾; die van *pijn* op een oudere „straf” ³⁾. *Keus*, *sprong*, *vangst*, *breuk*, *beet*, *inrichting* en een tal van andere dergelijke nomina met een oorspr. verbaal begrip noemen tevens het resultaat dier werkzaamheid. *Geschiedenis* heeft uit zijn eigenlijke beteekenis „hetgeen gebeurd is” die van „verhaal” ontwikkeld; het verhaal toch staat tot de gebeurtenis als het gevolg tot de aanleiding. *Loven*, dat oudtijds als handelsterm voor „een prijs vorderen” in gebruik was ⁴⁾ en in de formule „*loven* en *bieden*” zich als zoodanig nog in de tegenwoordige taal

¹⁾ Vgl. KLUGE Et. Wtb. op *kost*² en *speise*.

²⁾ Vgl. os. *frisa*, ohd. *fāra* = „gevaar, hinderlaag.”

³⁾ Nog in 't Mnl. aangetroffen. Vgl. het lat. *poena* (waaraan ons woord ontleend is) = „straf”.

⁴⁾ Vgl. OUDEM. Wb. i. v.

heeft gehandhaafd, verkreeg dezen zin door overdracht van het aan genoemd handeling in den regel voorafgaande loven en aanprijzen der aangeboden waar. *Smijten*, voorheen = „slaan”, drukt thans „een door slaan te weeg gebrachte beweging” uit. *Grijnen* = „schreien” noemt als zoodanig het gevolg der vroeger (bl. 14) vermelde beteekenis „het gelaat bij smart vertrekken.” Op 't koopen volgt in den regel betaling; vandaar het mnl. *coopen* = „voor iets betalen” of metaphorisch „voor iets boeten.” Het begrip „verwerven”, dat we aan *krijgen* toekennen, ontstond uit een oudere, nog in het verbale substantief *krijg* doorschemerende opvatting des verbums „zich moeite geven” ¹⁾. „Zich moeite geven” is eveneens het grondbegrip van *winnen* ²⁾. De oorspronkelijke zin, aan *vrijen* gehecht, was die van „liefhebben” ³⁾, en aangezien „beminnen” onder bepaalde omstandigheden in den regel een „ten huwelijk begeeren” met zich meebrengt, kan de ontwikkeling der hedendaags heerschende beteekenis van 't werkw. niet in 't duister liggen.

Wachten gold vroeger, evenals het hd. *warten*, voor „de wacht houden”, alzoo voor het verrichten eener handeling, die „het toeven” op een bepaalde plaats ten gevolge heeft. *Misselijk zijn* wordt dialectisch gebezigd niet om „zekere onpasselijkheid”, maar om hetgeen door die onpasselijkheid wordt veroorzaakt te kennen te geven. Het aan 't oudfransche *paistre* ontleende oude *peisteren* en het daarnaast voorkomende, door de invoeging eener *l* ³⁾ in vorm eenigszins afwijkende *pleisteren* verwisselden hun eigenlijke beteekenis met die van „den tocht onderbreken”, want de rij- of lastdieren „laten vreten” was de aanleiding tot bedoelde onderbreking. *Moeten*, dat, gelijk we vroeger zagen, uit zijn oudste opvatting „plaats vinden” die van „kunnen” had ontwikkeld, was oulings ook in den thans alleen gebruikelijken zin van „verplicht zijn” in zwang; uit een zedelijk oogpunt beschouwd rust immers op hem, die iets kan, tevens de verplichting daartoe. *Verstaan* diende in de voorvaderlijke taal om „op iets letten”, „te weten komen” en „weten, begrijpen” uit te drukken, het tweede als gevolg van 't eerste, het derde als gevolg van het tweede. In „zich een ongeluk *lachen*”, „zich een gat in 't hoofd *vallen*”, „zijn oogen blind *kijken*”, „zijn handen lam *schrijven*” „zich moe *loopen*” staan *lachen*, *vallen*, *kijken*, *schrijven*, *loopen* niet in hun normale functie, maar om een door *lachen*, *vallen* enz. te voorschijn geroepen handeling te noemen, dus als equivalenten van „zich door lachen, vallen bezorgen”, „door kijken, schrijven, loopen maken”. *Afborstelen*, *afvegen*, *afwasschen* gelden voor „wegborstelen, -vegen, -wasschen” en voor „schoonborstelen, -vegen, -wasschen”, *afsnijden*, *afbreken* op overeenkomstige wijze voor „wegsnijden, -breken” en voor „door snijden, breken kleiner maken”: „men *borstelt* het stof *af*” en „*borstelt* een hoed *af*”, „men *snijdt* een lap

¹⁾ Vgl. KLUGE Etym. Wtb. op *kriegen*.

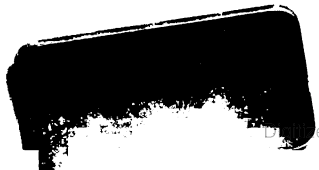
²⁾ Zie KL. Et. Wtb. op *winnen*, *freien*.

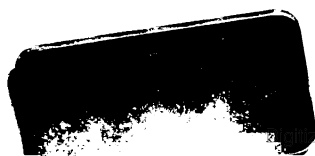
³⁾ Zie Taalbode 3, 90.

af" en „*snijdt* een gaspijp *af*", enz.; met het oog op de beteekenis van *af*, nam. „weg", hebben we in „wegborstelen", „wegsnijden" enz. zonder twijfel het oorspronkelijk begrip, in „schoonborstelen", „kleiner maken" het afgeleide te zien: uit de verwijdering van het vuil volgt het schoonmaken van het vuile voorwerp; uit de verwijdering van een stuk van eenig voorwerp het verkorten of stukmaken daarvan ¹⁾. En iets dergelijks nemen we waar bij composita met *toe*, als *toedoen*, *toemaken*, die blijkens den eigenlijken zin van *toe*, d. i. „tegen iets aan", van rechts wege „tegen iets aan plaatsen" beteekenden en met *deur*, *deksel* enz. als object verbonden werden; bezigt men deze verba ook met *kast*, *kist* of iets dergelijks tot voorwerp, dan wijst dit alweder op den overgang der eigenlijke beteekenis tot die van „door het in beweging brengen van de deur, het deksel enz. van een sluiting voorzien".

En hiermee, G. H., is de taak, die ik mij gesteld had, naar ik vermeen, ten einde gebracht. Tweeërlei was het doel, door mij beoogd: ter eene zijde den niet-taalkundige een blik te doen slaan in de geestelijke ontwikkelings-geschiedenis der taal, ter andere den vakgenooten de uitkomsten mijner studie op semantologisch gebied mee te deelen en ter toetsing aan te bieden. Moge mij het eerste gelukt zijn en moge het andere, wanneer de verkregen resultaten wellicht blijken proefhoudend te wezen, iets bijdragen tot de bevestiging en versterking der grondslagen, waarop het gebouw der etymologie en woord-verklaring in de toekomst zal moeten worden opgetrokken.

¹⁾ In 't Ned. Wb. wordt de onderlinge betrekking dezer beteekenissen onjuist beoordeeld.

1571

1572

1573

1574

